

Ota-onalikdan mahrum qilish asoslari va oqibatlari

RAUPOV MIRZOBEK

G'AYBULLAYEV QOBILBEK

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI IQTISODIYOT

VA MOLIYA VAZIRLIGI HUZURIDAGI

BOJXONA QO'MITASI BOJXONA INSTITUTI

Annotatsiya: Ota-onalik huquqidan mahrum qilish oilaviy huquqiy javobgarlikning bir turi, unda jazo elementi aniq namoyon boladi. Shuningdek, ota-onalik huquqidan mahrum qilish togrisidagi ishni korib chiqishning asosiy vazifasi bolaning manfaatlarini ta'minlashdir.

Kalit so'zlar: ota-onalik huquqi, oila kodeksi , xalqaro hujjatlar.

Ota-onalikdan mahrum qilish asoslari va oqibatlari.

Statistik ma'lumotlarga kora, mamlakatimizda 2021-yilda profilaktik hisobda turgan ota-onalar soni 12941, 2022-yilda 17032 nafarni tashkil etgan¹. Ota-onalik huquqidan mahrum qilish bilan bogliq ishlarni fuqarolik ishlari boyicha sudlarning birinchi instansiyasida korish statistikasiga e'tibor qaratsak, 2020-yilda 850 ta, 2021-yilda 1244 ta, 2022-yilda 1336 ta, 2023-yilning 6 oyida 601 ta² ish korib tamomlangan va ota-onalar yoki ulardan biri ota-onalik huquqidan mahrum etilgan.

Ota-onalik huquqidan mahrum etish institutining vujudga kelishi va rivojlanish bosqichlari bir tarafdin bolaning oilaviy huquqiy manfaatlarini himoya qilishga qaratilgan. Ikkinchi tarafdin ota-onalar hokimiyatini cheklash va ularning qonunga xilof xatti-harakatlariga nisbatan aniq sanksiyalar ishlab chiqilishiga asos bolgan.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish oilaviy huquqiy javobgarlikning bir turi, unda jazo elementi aniq namoyon boladi. Shuningdek, ota-onalik huquqidan mahrum qilish togrisidagi ishni korib chiqishning asosiy vazifasi bolaning manfaatlarini ta'minlashdir.

Bolalarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzganlik uchun himoya qilish va javobgarlikning amaldagi choralari oilaviy munosabatlar va huquq tizimi rivojlanishining har bir yangi bosqichi bilan ozgarib bormoqda. Bu esa ularni qayta korib chiqishni talab qiladi. Qayd etish joizki, oila qonunchiligidagi javobgarlik choralariga jiddiy e'tibor qaratilishi, ularni yangilash zarurati hamda ota-onalik huquqidan mahrum qilish institutini organish jiddiy ahamiyat kasb etmoqda.

Bugungi kunda xalqaro huquqda bolalarga taalluqli barcha qarorlarda bolaning manfaatlarini birinchi orinda turishi kerak degan fikrni qollab-quvvatlovchi keng konsensus mavjud. Ushbu tamoyil ota-onalik huquqidan mahrum qilish bilan bogliq muammolarga munosabatimizni korib chiqish va oila huquqi instituti mavjud bolgan davrda yuzaga kelgan noqulay savollarga javob berish imkoniyatini beradi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish instituti XIX asrda vujudga kela boshladi. Yevropada zoravonlikka uchragan bolalarni himoya qilish togrisidagi qonunlar 1889-yildan paydo bola boshladi: Fransiyada — 1889-yilda, Angliyada — 1889-yilda, Germaniyada — 1896-yilda, Shveysariyada — 1907-yilda. Bu qonunlar bilan ota-onalarning hokimiyatini cheklash masalasi kotarildi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish institutinixalqaro huquqiy tartibga solish asoslari Birlashgan Millatlar Tashkilotining Bola huquqlari togrisidagi konvensiyasida belgilab qoyilgan. Ushbu konvensiyaning 9-moddasiga kora, bola oz xohishiga zid ravishda ota-onasidan ajralishi mumkin emas. Faqat bunday ajralishga bolaning manfaati taqozo etganda sud qaroriga asosan yol qoyiladi. Bunday choralar muayyan holatlarda, masalan, ota-onalar bolalari bilan shafqatsiz munosabatda bolsa, korilishi mumkin³.

O'zbekiston Oila kodeksi ota-onalik huquqidan mahrum qilish tushunchasini ichiga olmaydi, lekin ota-onalik huquqini cheklash va undan mahrum qilish asoslarini korsatib otadi.

Oila kodeksining 79-moddasida ota-onani ota-onalik huquqidan mahrum qilishning qat'iy asoslari korsatilgan.

Birinchidan, ota-onalik majburiyatlarini bajarishdan bosh tortsa, shu jumladan aliment tolashdan boyin tovlasa. Bunday holat bolaga ta'lim-tarbiya berish, birga yashash, unga gamxorlik qilish, bolaning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, zararli axborot xurujidan himoya qilish, bolalarining sogligi, jismoniy, ruhiy, ma'naviy va axloqiy kamoloti haqida gamxorlik qilish va uni iqtisodiy ta'minlashdan boyin tovlashda namoyon boladi.

Ikkinchidan, uzrsiz sabablarga kora oz bolasini tuguruqxona yoki boshqa davolash muassasasidan, tarbiya, aholini ijtimoiy himoyalash muassasasi va shunga oxshash boshqa muassasalardan olishdan bosh tortsa. Masalan, bugungi kunda yolgiz onalar, boquvchisini yoqotganlar, turmush ortogining chet elga ketib qaytib kelmasligi oqibatida farzandlarini mehribonlik uylariga olib kelish holatlari ortgan. Ma'lumotlariga kora, mehnat migratsiyasi sabab ota-onasi yoki qarindoshlaridan uzoqda, toliq davlat ta'minotidagi muassasalarda tarbiyalanayotgan bolalar soni 935 nafar, shundan 75 nafarining ham ota, ham onasi mehnat migrantlaridir⁴.

Uchinchidan, ota-onalik huquqini suiiste'mol qilsa, bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bolsa, jumladan jismoniy kuch ishlatsa yoki ruhiy ta'sir korsatsa. Ota-onalarning bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bolishi, jumladan jismoniy kuch ishlatishi yoki ruhiy ta'sir korsatishi ota-onalik huquqlarini suiistemol qilish sifatida baholanadi va qonunda belgilangan tartibda javobgarlikka asos boladi. Statistik ma'lumotlariga kora, Ayollarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish respublika markazining hududiy bolimlariga 2022-yilda bolalarga zoravonlik qilingani haqida jami

346 ta murojaat kelgan bolib, 21 ta jismoniy, 11 ta jinsiy, 294 ta ruhiy, 4 ta iqtisodiy zoravonlik hamda 16 ta boshqa turdagi zoravonlik sodir etilgan⁵.

Tortinchidan, muttasil ichkilikbozlik yoki giyovandlikka muhtalo bolgan bolsa. Ota-onalarni ota-onalik huquqidan mahrum qilish uchun ularda ushbu kasallikka muhtalolik faktining ozi yetarli boladi. Chunki ushbu holat bola uchun xavf tugdirishi tabiiy. Bola nosoglom oilaviy muhitga tushib qoladi, ozi bilan ozi qolib ketadi hamda ma'naviy va jismoniy qiynaladi.

Beshinchidan, oz bolalarining hayoti yoki sogligiga yoxud eri (xotini)ning hayoti yoki sogligiga qarshi qasddan jinoyat sodir qilgan bolsa, ota-onalik huquqidan mahrum qilinishi mumkin. Statistika kora, 2021-yilda oilaviy zoravonlik bilan bogliq 1568 ta jinoyat ishi korib chiqilgan. Ushbu jinoyat ishlari doirasida jami 1692 nafar shaxs javobgarlikka tortilgan. Shuningdek, mazkur jinoyatlarda 1617 nafar shaxs jabrlanuvchi sifatida belgilangan bolsa, ularning 1184 nafarini yoki 73 foizini ayollar, 433 nafarini yoki 26 foizini erkaklar, 20 nafarini yoki 1 foizini voyaga yetmaganlar tashkil etadi.

Yuridik adabiyotlarda ota-onalik huquqidan mahrum etish instituti boyicha turlicha yondashuvlarni korish mumkin. M. Boratovning fikricha: “Birinchidan, ota-onalik huquqidan mahrum qilish yuridik faktdir, u tufayli fuqarolik huquq va majburiyatlari yangidan vujudga keladi, ozgaradi yoki kimlargadir nisbatan bekor boladi; ikkinchidan, oilaviy-huquqiy munosabatlarda axloq normalarini ham zinhor unutmaslik kerak. Zotan, oilaviy-huquqiy munosabatlarda mulkiy emas, shaxsiy, axloqiy jihatlar ustundir”. S. Muratovasudlarning (shu jumladan Konstitutsiyaviy sud va inson huquqlari boyicha Yevropa sudi) qarorlariga tayanib, ota-ona huquqlaridan mahrum qilish uchun asos, birinchidan, ota-onalarning aybi, ikkinchidan, bolani boshqa yol bilan himoya qilishning imkonsiz ekanini ta'kidlaydi⁶. Ota-ona huquqlaridan mahrum qilish instituti birinchi navbatda voyaga yetmagan bolaning manfaatlari va huquqlarini himoya qilishga qaratilgan. Albatta, bola uchun yaqinlari bilan ota-onalari himoyasida qolish muhimroq, hatto oila ogir qiyinchiliklarga duch kelsa ham.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish instituti bolalar manfaatlarini himoya qilishni tavsiflovchi va ota-onaning javobgarligi choralarini birlashtirgan huquqiy institut ham sanaladi. Bola huquqlarini farzandlarining hayoti va sogligiga qarshi qasddan jinoyat sodir etgan ota-onalarning harakatlaridan himoya qilish mamlakatda ota-ona huquqlaridan mahrum qilish institutining asosiy vazifalaridan biridir. Voyaga yetmagan oila a'zolarining huquqlari va manfaatlarini ustuvor himoya qilish zarurati bu shaxslar odatda oilaviy munosabatlarning eng zaif ishtirokchilari ekani bilan bogliq.

An'anaga kora, oilaviy huquq sanksiyalari ikki turga bolinadi: oilaviy huquqiy javobgarlik choralari va subyektiv huquqlarni oilaviy huquqiy himoya qilish choralari⁷. Shu munosabat bilan ota-onalik huquqidan mahrum qilish oilaviy huquqiy javobgarlik chorasidir, chunki u faqat ota-onalarga yoki ulardan biriga nisbatan qollanadi.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish natijasida yuzaga keladigan oqibatlarni shartli ravishda ikki turga, ya'ni moddiy va ma'naviy oqibatlarga ajratib olish lozim. Ota-onalik huquqidan mahrum qilishning moddiy oqibatlari ushbu jazo chorasi qollanganidan keyin yuzaga keladigan mulkiy munosabatlarni, meros va aliment, shuningdek, ayrim yuridik javobgarlik masalalarini oz ichiga oladi. Ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota-ona qaysi bolaga nisbatan ota-onalik huquqidan mahrum qilingan bolsa, shu bolaga nisbatan qarindoshlik faktiga asoslangan barcha huquqlardan, shu jumladan, undan ta'minot olish, shuningdek, bolali fuqarolar uchun qonun hujjatlarida belgilangan imtiyozlar va nafaqalar olish huquqlaridan mahrum boladi.

Yuridik adabiyotlarda ko'plab mualliflar ota-onalarni huquqlaridan mahrum qilishni ota-onalar huquqbuzarlik sodir etgan taqdirda qollanadigan oilaviy huquqiy javobgarlik chorasi sifatida talqin etadi. Huquqshunos S. Muratova bu borada quyidagi fikrni bildiradi: “Ota-onalik huquqidan mahrum qilish subyektiv oila huquqlaridan mahrum qilish shaklidagi oilaviy huquqiy javobgarlik chorasidir”⁸. Y. Tolstoyning fikricha: “Ota-onalik huquqlaridan mahrum qilish — bolalar manfaatlarini himoya qilish va ota-onalarni qayta tarbiyalashga qaratilgan sanksiya hisoblanadi”⁹.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish bilan bogliq munosabatlarni subyektiv yuridik majburiyatlar bilan quyidagicha ifodalashimiz mumkin.

Birinchidan, taqiqlangan hatti-harakatlarni sodir etishdan tiyilish, ya’ni ota-onalar bolalariga nisbatan munosabatda ota-onalik huquqini suiiste’mol qilmaslik, bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bolmaslik, jumladan jismoniy kuch ishlatmaslik yoki ruhiy ta’sir korsatmaslik; muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka muhtalo bolmaslik; oz bolalarining hayoti yoki sogligiga qarshi qasddan jinoyat sodir qilmaslikka majburdirlar.

Ikkinchidan, ota-onalar muayyan xatti-harakatlarni sodir etish, ya’ni bolalariga ta’lim-tarbiya berish, ularning sogligi, jismoniy, ruhiy, ma’naviy va axloqiy kamoloti haqida gamxorlik qilishga majburdir. Qayd etilgan yuridik majburiyatlarni ota-onalarning bajarmasligi ularga nisbatan qonunda belgilangan javobgarlikni keltirib chiqaradi. Ya’ni davlat yuridik majburiyatni bajarmagan shaxsga nisbatan majburlov chorasini qollaydi.

Keltirilgan fikrlarga kora ota-onalik huquqidan mahrum qilish oilaviy huquqiy javobgarlikning bir turi bolib, unda jazo elementi aniq namoyon boladi. Shuningdek, ota-onalik huquqidan mahrum qilish togrisidagi ishni korib chiqishning asosiy vazifasi bolaning manfaatlarini ta’minlashdir.

Fikrimizcha, oila qonunchiligiga bolaning jinsiy daxlsizligiga tajovuz qilish, bolalarni jinsiy ekspluatatsiya qilish, boshqa oila a’zolarining ham hayoti va sogligiga qarshi qasddan jinoyat sodir qilish, bolani jinoyat sodir etishga undash, axloqsiz xatti-harakatlar bilan bolaning tarbiyasiga salbiy ta’sir korsatish ham ota-onalik huquqidan mahrum etishga sabab bolishi mumkinligi togrisidagi normalarni kiritish maqsadga muvofiq.

Sud bolaning manfaatlarini hisobga olgan holda ota-onani ota-onalik huquqidan mahrum qilmay turib, bolani ota-onadan (ularning biridan) olish togrisida hal qiluv qarori chiqarishi mumkin.

Bolani ota-ona (ulardan biri) bilan qoldirish ota-onaga (ulardan biriga) bogliq bolmagan sabablarga kora (ruhiyatning buzilishi yoki boshqa surunkali kasallik, ogir

holatlarni boshdan kechirish va boshqalar) bola uchun xavfli bolsa, ota-onalik huquqini cheklashga yol qoyiladi.

Agar bolani ota-ona (ulardan biri) bilan qoldirish oqibatida ota-onaning xulq-atvori bola uchun xavf tugdirsa, ota-onani (ulardan birini) ota-onalik huquqidan mahrum qilish uchun esa etarli asoslar aniqlanmagan taqdirda ham ota-onalik huquqini cheklashga yol qoyiladi.

Ota-onalik huquqini cheklash togrisidagi ishlarni korishda sud ota-onadan (ularning biridan) bolaning taminoti uchun aliment undirish masalasini hal qiladi.

Foydalanilgan axborotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi (1992-yil 8-dekabr). — T.: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, 1992.
2. Fuqarolik Kodeksi (1996-yil 1-oktabr). — T.: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, 1996.
3. Jinoiy Kodeks (1994-yil 22-iyul). — T.: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, 1994.
4. Mehnat Kodeksi (1995-yil 21-dekabr). — T.: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, 1995.
5. Ma'muriy Kodeks (1994-yil 22-iyul). — T.: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, 1994.
6. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyaviy Kodeksi (2017-yil 8-dekabr). — T.: O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, 2017.
7. O'zbekiston Respublikasi IIV arxiv materiallari. 2023-yil.
8. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi rasmiy sayti ma'lumotnomasi (murojaat etilgan sana 08.10.2023.)
9. Конвенция Организации Объединенных Наций о правах ребенка [Электронный ресурс]: [заключена в г. Нью-Йорке 20.11.1989 г.]

10. M.M.Xayitov. Ota-onalik huquqidan mahrum qilishning huquqiy asoslari. O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi; Toshkent davlat yuridik instituti. T.: “M05N1K”, 2013, 12-b.
11. Ayollarni reabilitatsiya qilish va moslashtirish respublika markazining hududiy bo‘limlariga 2022-yil 10 oyi davomida bolalar zo‘ravonligi bo‘yicha murojaatlar tahlili.
12. С.А.Муратова. Семейное право: учебник. — М.: Норма: Инфра-М, 2019. Ст. 214.
13. П.Н.Мардахаева. Лишение родительских прав как мера семейно-правовой ответственности: дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.03 / П.Н. Мардахаева. — М., 2005. 189 л.
14. С.А.Муратова. Семейное право; учебное пособие. — М.: Юриспруденция, 2001. Ст. 159.
15. Ё.К.Толстой, А. П. Сергеев. Гражданское право: учебник. В 3 ч. — М.: Проспект, 2002. Ст. 426.